

Ходикіна І.І. (Бердянськ, Україна)

Особові та безособові синтаксичні конструкції в українській літературній мові та північноприазовських говірках

У статті розглядаються особові та безособові синтаксичні конструкції в українській літературній мові та північноприазовських говірках. Так, у обох варіантах (літературному і діалектному) виділяються п'ять семантичних груп синтаксичних конструкцій: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні. Найбільш поширеними у говірковому мовленні українців є безособові конструкції.

Ключові слова: літературна мова, діалект, північноприазовські говірки, особові синтаксичні конструкції, безособові синтаксичні конструкції.

В статье рассматриваются личные и безличные синтаксические конструкции в украинском литературном языке и говорах Северного Приазовья. Так, в обоих вариантах (литературном и диалектном) выделяются пять семантических групп синтаксических конструкций: определено-личные, неопределенно-личные, обобщенно-личные, безличные и инфинитивные. Наиболее распространенными в диалектной речи украинцев являются безличные конструкции.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, говоры Северного Приазовья, личные синтаксические конструкции, безличные синтаксические конструкции.

The article observes the personal and impersonal syntactic constructions in the Ukrainian literary language and dialects of the Northern Azov region. Thus, in both versions (literary and dialect) identifies five semantic groups of syntactic constructions: definite personal, indefinite-personal, generalized-personal, impersonal and infinitive. The most common in the dialect speech of Ukrainians are impersonal constructions.

Key words: literary language, dialect, dialects of Northern Azov region, personal syntactic constructions, impersonal syntactic constructions.

Серед діалектів української мови особливе місце посідають новостворені, до яких належать і північноприазовські говірки, що стали предметом нашого вивчення. Відомо, що південно-східна діалектна група говорів є найбільш однорідною порівняно з іншими наріччями, оскільки не має тієї діалектної розпорошеності та строкатості, притаманної південно-західним та північним діалектам. У працях С.П. Бевзенка, С.П. Дудика, В.А. Чабаненка та ін. зазначається про те, що ця група є найбільш близькою до унормованої української мови, а отже, граматичні особливості північноприазовських говірок також є максимально наближеними до літературних. Довести цю тезу – мета нашої статті.

Про особливу „спорідненість” української літературної мови з її південно-східними діалектами свідчить загальноновизнаний факт: основою нової української літературної мови є середньонадніпрянські говірки.

Звичайно, літературна мова відповідно до притаманних їй законів добирає не все з говіркової основи, а переважно ті елементи, які сприяють послідовному витворенню нормативності. Інакше кажучи, засвоєння певних діалектних елементів літературною мовою, як правило, підтримується саме внутрішніми закономірностями останньої тощо. Отже, можна впевнено говорити про те, що і синтаксис сучасної української літературної мови заснований на середньонаддніпрянських говірках, які належать до південно-східного наріччя.

Звичайно, порівняно із фонетичним та морфологічним рівнями українська літературна мова на синтаксичному рівні має значно менше діалектних відмінностей. До того ж синтаксичні діалектні відмінності досить різноманітні за своїм походженням. У посібниках з діалектології зазначається, що насамперед це залишки давніших синтаксичних рис української мови, а частина з них навіть сягає ще східнослов'янської мовної спільноти; частина діалектних синтаксичних рис виникла внаслідок місцевих відмінностей мовотворчого процесу, а деякі риси постали під впливом сусідніх мов або є безпосередніми запозиченнями з них. Доведено, що речення в діалектній мові є більш аморфними й менш організованими порівняно з нормами літературної мови; у структурі діалектних речень є чимало різних вставних слів і часток; складові елементи речення менш між собою „зцементовані”, а тому в них значно посилюється вага інтонації. Важливе значення має також і контекст мовлення. У дослідженнях із синтаксису північноприазовських говірок значною увагою наділялися власне синтаксичні особливості її українського варіанту, а саме: способи вираження головних членів речення, розрізнення конструкцій другорядних членів речення, структура складних речень тощо. Оскільки односкладні діалектні конструкції мають незначні відмінності від літературно унормованих, то вони переважно залишалися поза увагою дослідників цього говору.

Особові та безособові синтаксичні конструкції не є рідким граматичним явищем сучасної української літературної мови, навіть більше того – це одна із характерних її рис. Наприклад: *За всіх скажу, за всіх переболію... Глибинами не встану, не змілію, Верхів'ями розкрилено росту* (П.Тичина); *В штабі мене трохи знали* (Ю.Яновський); *Решетом воду не носять* (прислів'я); *Надворі було поночі* (І.Нечуй-Левицький); *Учитися! Вдихати шум віків, Рости і розумішати!* (М.Рильський). Поширені такі конструкції також і в територіальних говорах, зокрема і в північноприазовських, які є предметом нашого вивчення. Паралельне використання таких конструкцій літературною мовою та живим народним мовленням створює своєрідну синтаксичну синонімічність. Однак і самі конструкції можуть, замішуючи одна одну, між собою створювати синонімію. Умови цього явища у діалектному мовленні надзвичайно наближені до умов функціонування односкладних простих речень

на дієслівній основі в українській літературній мові.

Незаперечним є той факт, що диференціація українського усного літературного мовлення за територіальними ознаками стає все менш виразною, стираються місцево-діалектні відмінності, розчиняючись у нормованій літературній мові. Це спричинено двома факторами: зростає освіченість населення (вплив на мовлення нормалізуючої діяльності школи та україномовних засобів масової інформації), поступове вимирання представників найстаршої вікової групи носіїв північноприазовських говірок.

Загальноприйнятою є думка, що діалектних відмінностей на синтаксичному рівні значно менше, у порівнянні з фонетичними та морфологічними. Зіставляючи літературні відповідники із реченнями діалектного мовлення, помічаємо меншу організованість останніх. Синтаксичні відмінності в діалектах мають певні розбіжності переважно у морфемній, словозмінній, лексико-семантичній та стилістичній підосновах. Стосовно структури простого речення відмінності «в українській діалектній мові нечисленні і зводяться вони нерідко, з одного боку, до деяких особливостей у вираженні членів речення, зокрема головних, а з другого – до окремих особливостей у структурі деяких різновидів речень, зокрема ускладнених» [1, 165].

Оскільки діалектний синтаксис новостворених говірок, до яких належать і північноприазовські, мало в чому відрізняється від нормованого літературною українською мовою, то серед простих односкладних речень на дієслівній основі також зустрічаються синтаксичні конструкції, що класифікуються як означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні тощо. У граматиці означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові конструкції, які містять певну вказівку на особу (суб'єкта дії) прийнято вважати особовими реченнями, а безособові та інфінітивні, які не мають вказівки на суб'єкт дії і навіть не передбачають її у своєму складі, називають безособовими.

Для живої розмовної діалектної мови характерна тенденція уникати вживання особових займенників 1-ї та 2-ї особи. Така своєрідність створює сприятливі умови для виникнення та активного використання особових конструкцій співвідносних із означено-особовим різновидом односкладних літературно унормованих речень. Порівняємо: *Відмикаю світанок скрипичним ключем* (Л. Костенко) та *Пробала'болиў с су'с'ідом на го'род'і / н'і'ч'ого й не зр'обиў* // (Осип.). Однак, якщо у літературній мові зрідка зустрічаються означено-особові речення із головним членом, вираженим формою 1-ї особи множини наказового способу, наприклад: *Беріть краще до роботи, змагайтесь за нове життя!* (Л.Українка), то для говіркового мовлення такі конструкції більш притаманні із узагальнено-особовим значенням: *Гл'ан'те!*; *Кин'те!*; *Йд'іть' с'одні на про'полку*

(Ч.П.), або частіше із додаванням спонукального елемента *давай* (*давайте*), наприклад: *Да'вай схо'ди за' мене на' ферму* – „наказ сходити замість себе на роботу (ферму)”; *да'вай с'уда це'берку* – „прохання подати відро”; *да'вайте ско'рен'ко ййй' у' бол'ниц'у* – „наказ відправити у лікарню”; фіксуємо також конструкції типу „*бир'ін'ко зби'раймос'а на кон'церт*” – „швидко збираймося йти на концерт”. Проте констатація і дії виконуваної однією особою теж притаманна говіркам, наприклад: *Йак' бахну / так тут то'б'і й' анба!* [7, 50]; *І шо'о'то за' мода бала'бон'с'ка та'ка? У'же йак' поч'не мо'лот' йазу'ком / то не' не'ре'слухайеш* // [7, 60]; *Розлу'пау' сли'вину / а во'но усе'редин'і ч'ір'в'ак* // [10, 30]. Північноприазовські говірки російського походження відчують на собі вплив українського оточення, але синтаксичну структуру зберігають, наприклад: *Ха'д'ила да'са'с'эд'к'и зай'н'ат' д'эн'эг до н'э'д'эл'и* // (Нововас.); *Нак'ла'н'ис'а ко'мн'э' / шо-то ска'жу* // (Нововас.). Як бачимо, і в літературній мові, і у діалектному мовленні йде тенденція до опускання підмета, вираженого особовими займенниками „я”, „ти”, „ми”, „ви”, але збереження вказівки на конкретну особу відповідними дієслівними формами. Така ідентичність ще раз доводить надзвичайну близькість новостворених діалектів до літературної мови.

Іноді дія здійснюється без відношення до діючої особи, тобто виконується невизначеним суб'єктом. У граматиці літературної мови такі речення розглядають як неозначено-особові. У таких синтаксичних конструкціях увага зосереджується на самому факті, якійсь конкретній події чи власне на дії, але діюча особа залишається поза увагою: «або не названою (оскільки вказівка на неї, на думку мовця неістотна), або невизначеною чи взагалі невідомою, а тому і вказівка на неї неможлива» [6, 92]. Тобто у таких реченнях особа виконавця дії відіграє пасивну роль, власне визначеність особи нікого не цікавить, увага зосереджується на виконанні самого процесу дії: *Поса'дили три це'берки аме'ри'канки й од'ну це'берку ре'панку* // [10, 7]; *С'ома'ки уч'ац'а / а нас у кол'госп на бак'ла'жани поси'лайут'* // [10, 118]. Як бачимо, це цілком самостійні за своєю семантикою і структурою конструкції, оскільки «позначають дію безвідносно до конкретного виконавця і дають можливість зосередити увагу на її характері, повністю абстрагуючись від діючих осіб» [6, 92]. У синтаксичних конструкціях такого типу головний член виражено дієсловом у 3-ій особі множини будь-якого часу, але для живого розмовного мовлення більш характерним є вираження дії у минулому часі. Можливі учасники дії узагальнено з'ясовуються контекстом: *вони посадили, вони посилають*, але конкретний виконавець чи група виконавців дії залишаються невідомими у таких повідомленнях, наприклад: *Ар'ноўкоўу за'сіяли сто ге'ктар* // [7, 51]; *Ко'лис' у нас / йак' х'тос' на'довго одлу'ч'авс'а з' до'му / то шутку'вали: «По'йхаў на Каўказ во'дит' оби'з'ани*

//»[9, 7]; *Обимул¹гали¹кресло – аж¹вату¹видно* // [9, 25]. Ступінь невизначеності припускаючого суб'єкта різна: це можуть бути зовсім невідомі особи (*Б'їл'а ворот¹довго гу'кали* //), більш-менш відомі (*Спорили за¹вибори* //), діючі особи можуть бути добре відомими, але зумисне не названі з метою акцентування уваги безпосередньо на дії (*Те^мбе у¹школу визи'вайут'* // – викликати до школи може або вчитель, або дирекція школи). Спостерігаються такі вирази і у російськомовних говірках даного регіону, наприклад: *Про¹н'их ках'да-та у'слышут* // (Берд.); *В¹цэрков¹нашу у'жэ дав'но из¹города пр'ийэ'жал'и* // (Нововас.). Основна функція неозначено-особових конструкцій – повідомлення про здійснення якоїсь колективної діяльності або про окремі дії однієї чи кількох осіб із збереженням інкогніто самого виконавця дії тощо.

Існує ряд синтаксичних конструкцій з позначенням дії узагальненого суб'єкту, тобто дія стосується будь-якої особи однаковою мірою. Це так звані узагальнено-особові односкладні речення. Їх головна функція полягає в образному висловленні загальних суджень, сентенцій. Ступінь узагальнення суб'єкта як виконавця дії може бути такою ж різною, як і ступінь невизначеності у неозначено-особових конструкціях. Головна умова стосовно діяча – він має сприйматися узагальнено, не зважаючи чи це одна особа, чи це група осіб, що виконує цю дію. Найчастіше за змістом ці конструкції відповідають порадам, наказам, побажанням, вимогам, адресованим не комусь конкретно, а будь-кому взагалі.

Основною рисою узагальнено-особових конструкцій є «значення особистої причетності будь-якої особи (насамперед, мовця чи його співбесідників) до спостережень, що становлять зміст речень, у яких узагальнюється особистий досвід мовця або засвоєний ним колективний досвід» [6, 94]. Зазвичай такі конструкції витворюються народною уявою і фіксуються найчастіше у пареміях: *Не кажи „не вмію”, а кажи „навчуся”*; *Решетом воду не носять*; *Поле угнойш – урожай подвоиш*.

У граматиці виділяють два різновиди узагальнено-особових конструкцій: афористичні, зокрема повчального змісту (сентенційні) та описові, синонімічні означено-особовим конструкціям, але з узагальненою дією. Як вказувалося вище, афористичним конструкціям звичайно відповідають витвори народної мудрості, що активно вплітаються у живе народне мовлення, інтерпретуючись під вимоги мовленнєвої ситуації та місцевого колориту. Наприклад: *Хоч' і'ак кру'ти / а о'динажди о'дин¹буде та'ки о'дин* // [9, 34]; *Розгнузданого ко'н'а¹важко здер'жат'* // [10, 32]. У російськомовних говірках також спостерігаються конструкції з узагальненим змістом висловлювання, наприклад: *Н'у ка'жи та'во / ч'и'во н'э знайэш* // (Берд.); *Вс'о жи'в'и и у'ч'ис'* // (Нововас.); *Посл'э¹бойи кула'ком н'и ма'хай* // (Вес.).

Конструкції другого різновиду є максимально наближеними до

двоскладових речень, які у ролі підмета вимагають особового займенника 2-ої особи, але такий підмет навмисне опускається, що приводить до замовчування про конкретну особу співрозмовника і сприйняття сприйняття речення як узагальненого, наприклад: *Загойдані машиною, заворожені дивними обрисами височених гірських краєзів, прозорим повітрям, сонячним промінням, травицею, сидите ви, примружили очі, придивляється та прислухається* (О.Вишня). Як правило, такі описові конструкції фіксуються у мовленні безпосереднього оповідача, самого розповідача. Так, речення *Йак ко'рова ў об'ід 'здойе'на / то 'кажут' / шо моло'ко об'ід'иш'е* // [9, 8] сприймається узагальнено в цілому, оскільки присудок у головній частині цієї складнопідрядної конструкції семантично вказує на 3-тю особу множини теперішнього часу (*всі кажуть*), тобто це може сказати кожен, або говорить будь-хто у даній місцевості про обідне молоко тощо. Речення узагальню вального змісту, в яких випущено займенник-підмет у формі 2-ої особи однини, оскільки його наявність необов'язкова, а відсутність навпаки спрощує хід мислення, у діалектному мовленні трапляються рідше і оточені контекстом, наприклад: *А 'п'ідеш у сад ве'сноу і не' нами'луйеш'а іа'блун'ами й 'грушами // Цв'ітут' // Подивиш'а на них / по'н'ухайеш цв'іт / 'пч'оли гудут' / аж у голо'ві 'паморошно // А ти'пера все 'вирубали // Пи'рео'рали / і рин'даторам ода'ли* // (Піск.). Саме форми дієслів *підеш, намилуєшся, подивишся, понюхаєш* створюють типовість власне самої дії.

Слушною є думка, що найуживанішим різновидом є безособові конструкції [2, 98], [6, 96]. Вони, не вказуючи на діючу особу, виражають дію або стан незалежно від суб'єкта дії. До того ж безособові конструкції не є рідкісним явищем у діалектному мовленні.

У таких конструкціях досить часто при головному члені знаходиться додаток на позначення пасивного суб'єкту дії чи стану, наприклад: *У нас грабіжників та злодіїв нема* (П.Мирний) та у діалектному мовленні *Ме'не об'кидало* // (Осип.) – „на шкірі з'явилися пухирці”, *Нам 'треба 'с'одн'і 'с'іно пере'кинут' / а 'завтра 'зносит' у с'і'нажник* // (Піск.). Переважно безособові конструкції виражають стихійні дії або фізичні чи психічні стани живих істот, наприклад: *'Ран'ше вста'вала 'рано / 'т'іл'ки роз'видн'увалос' // у 'пол'і 'жарко / все 'времн'а 'хоч'ет'с'а во'ди пит' //* (Осип.). Українська граматики вказує на те, що однією із особливостей безособових речень є вираження результату «дії неозначеної сукупності стихійних сил чи об'єктивних обставин: саме у безособовому реченні наголошується, що ця ознака не має безпосереднього зв'язку з якимось конкретним суб'єктом» [6, 96]. Залежно від способу вираження присудка І. Р. Вихованець такі конструкції членує на: а) безособові (одноособові) речення, головний член яких виражений безособовими (одноособовими)

дієсловами (або дієсловами, вжитими в безособовому значенні); безособові дієслова виступають у формі 3-ьої особи однини теперішнього або майбутнього часу і в формі минулого часу умовного способу: *Однак мене морозить* (М.Коцюбинський); б) безособові (одноособові) речення, головний член яких являє собою складений компонент – сполуку інфінітива безособових (одноособових) дієслів та допоміжних фразових (рідше модальних) дієслів – *Гримкотіти тут почало частіше* (П.Тичина); в) безособові (одноособові) речення зі складеним головним членом, вираженим предикативними віддієприкметниковими формами на –но, -то з дієсловом-зв'язкою *бути* – *Її не прохано на сватання* (М.Коцюбинський); *Враз було вбито всі хлоп'ячі мрії* (О.Донченко) [2, 98-99].

У північноприазовських говірках спостерігається ідентичне вираження форм присудка як і у літературній мові, що ще раз підкреслює тісний зв'язок живого розмовного мовлення із мовою художньої літератури. Наприклад, на діалектному тлі фіксуються безособові конструкції типу: *Не^мма на вас / 'агол 'іу / 'доброї дрови'н'аки // [7, 47]; Там баба'к'ів було 'б'іл'ше / н'іж те'пер авра'х'ів // [7, 47]; Шос' мене 'н'ісл'а 'вашої 'риби розма'рудило // [10, 31] – українському говірковому тлі; 'В'эч'эром прот'эм'эратур'ило до соро'ка / а по'том уснула // (Берд.); У'нас на 'ул'ицэ 'даже з'и'мой т'эпло / 'но от 'мор'а 'сыро (Прим.) – російському говірковому тлі.*

Як бачимо, безособові конструкції і у літературній художній мові, і у живому діалектному мовленні використовуються паралельно саме у тих випадках, коли виникає потреба зосередити увагу саме на дії або її наслідках, при цьому виконавець самої дії абсолютно необов'язковий, згадка про нього або ж навіть натяк (як це спостерігали у особових конструкціях) також відсутні у формах головного члена речення. Такі конструкції є найрізноманітнішими за ступенем своєї граматичної семантики та досить активними у описових розповідях носіїв північноприазовських говірок.

Особливу групу односкладних синтаксичних конструкцій становлять речення, що за своєю семантикою є надзвичайно наближеними до безособових, але головний член таких речень виражено незалежним інфінітивом. Такі конструкції виділяються у мовленні своєю експресивністю та лаконічністю, оскільки сам незалежний інфінітив вбирає в себе різноманітні модальні значення і передає їх в усному мовленні за допомогою інтонації. Тобто лексично модальні значення у інфінітивних конструкціях не виражаються, хоча й серед них виділяються семантичні групи: а) вираження необхідності: *Са'дит' клуб'н'іку на 'сонц'і / там рос'ти йій 'луч':е // (Ч.П.); б) неминучості: *Мат' / 'бути до'шч'у // (Осип.); в) бажання: *По'бач'и'ти б/ ч'і 'буде так во'но / йак ти 'кажеш // (Піск.); г) нездатності виконати дію, у структурі таких речень має бути***

заперечення: *Не хо'дѣти / не си'д'ѣти / н'ї ле'жат' на бо'ку 'н'їс'л'а опе'рац'їйї //* (Ч.П.); г) спонування, наказ: *Ку'шч'овку поса'дит' за бур'а'ком //* (Піск.); д) умови: *Тво'їми б'ру'ками 'земл'у загр'ї'бат' //* (Ан.).

Односкладні інфінітивні речення за способом вираження головного члена речення, який співвідноситься із присудком, поділяються на: а) речення з простим інфінітивним головним членом без частки *би* (*б*) – *Все, все покинуть, до тебе полинуть, Мій єдиний, зламаний квіте* (Л.Українка); б) речення з простим інфінітивним головним членом із часткою *би* (*б*) – *Хлопавкою для мух убивати б такі посмішки!* (Л.Костенко); в) речення зі складеним інфінітивним головним членом, вираженим інфінітивами повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами типу *варто, можна, потрібно, треба* зі зв'язкою *бути* у відповідній формі – *Можна смерть лише смертю здолати* (Є.Маланюк) [2, 99].

У живому мовленні інфінітивні речення є переважно поширеними, частіше додатками, наприклад: *На'шо ти о'цей бур'їан наса'дила? 'Луч':е бу'ло б по'с'їят' (що?) ноч'нищ'у //* [8,370]; *М'їн'ї 'нужно ї'город по'їхат'* (поїхати куди?) // [8, 371]. Однак на вираження спонування до дії чи наказу можуть бути і непоширеними, однослівними, що трапляється значно рідше: *Да'вай рос'пузувац'а* („знімати теплий одяг”) / *бо ми тут по'душимос'а //* [10, 35].

Безсумнівно, окраса кожної мови – це її синонімічна система. Як відомо, синонімічність може створюватись не лише на лексичному рівні, а й на синтаксичному також. Вище вже було показано паралельне співіснування різних типів односкладних конструкцій у літературній художній мові та у живому діалектному мовленні. Але синонімізація може відбуватися не тільки між односкладними та двоскладними конструктами, а й власне у самій системі односкладних конструкцій між окремими видами безособових і особових речень тощо. Так, безособові речення типу *Нам хо'т'їлос' по'бач'їт' о'нуч'ка //*; *'В'їтер бу'є та'кий / шо за'крило г'їл'ками в'їк'но //* (Ан.) можна замінити або на особову конструкцію *хотіли побачити вника*, або на неповну підрядну частину, оскільки підмет *вітер* вказано у головній – *вітер був такий, що зачинив гїлками вікно*. Розглянемо явище синтаксичної синонімії детальніше.

Безособові речення, що виражають стан природи або оточення, наприклад: *У'же 'трет'їй ден' до'ш'їт' //*; *'С'їли ве'ч'ер'ат' / ко'ли зсу'те'н'їло //* (Ч.П.), утворюють паралельні конструкції здебільшого з двоскладовими відповідниками: *вже третій день ідуть дощі* або *сіли вечерати, коли настали сутінки*. У діалектному мовленні вживання речень такого типу обумовлене саме бажанням мовця акцентувати увагу на процесі дії, на її „надзвичайній” силі. Часто до таких висловів додаються індивідуальні експресивні констатації на вираження особистого сприйняття або ставлення до процесу, що відбувається, наприклад: *Господи / 'ск'їл'ки*

во¹но ¹литиме // (дратування з приводу довготривалих дощів), *Ого / йак ¹гримнуло // (здивування), Ў Осипенков¹ і грим¹іло так / що в во¹йен-ом горот¹ку було ¹ч¹ут¹ // (про силу грому) і тощо. Безособові речення, що виражають фізичний і психічний стан людини, утворюють синтаксичні паралелі з означено-особовими, наприклад: *Мен¹ і ус¹ у н¹ іч¹ не ¹спалос¹ а та Цілу ніч не могла заснуть; Ц¹ у ¹весну ¹д¹ ідов¹ і не ¹здоровит¹ с¹ а та Все хвор¹ аїе і хвор¹ аїе (Ан). Безособові речення, що вживаються для передачі різних модальних значень (можливості, неможливості, різних нюансів необхідності, неминучості, бажаності тощо), утворюють синонімічний ряд із неозначено-особовими, наприклад: *Післ¹ а ¹школи ¹треба ус¹ ім було посту¹пат¹ кудис¹ / от і п¹ішо¹ у ¹учил¹ іш¹ е на трактор // та Тод¹ і ¹п¹ісл¹ а ¹школи ¹йішли ¹уч¹ іт¹ с¹ а хто куд¹ а / но б¹ а¹зател¹ но ч¹ і у ¹десятил¹ етку / ч¹ і у ¹бурсу //; Кру¹гом ¹нада ¹дат¹ на ¹лапу // та Кру¹гом / де ¹треба було / да¹ли... //; Нам ¹треба було у ¹центр ¹голосу¹ват¹ та Хо¹дили у ¹центр ¹голосу¹ват¹ тощо.***

Частотність таких синонімічних конструкцій різна, і зумовлена вона насамперед лексичними та граматичними особливостями компонентів, які виступають у ролі головного члена. Так, наприклад, власне безособових дієслів як в українській літературній мові, так і у діалектному мовленні небагато. У мовленні носіїв північноприазовських говірок фіксуються переважно слова типу *дощить, моросить, гримить, пече* (сонце), *бляскотить* (про блискавку), *хмариться, розвиднюється* – має два значення „кінець негоди” та „початок ранку, момент сходу сонця”, *світає, утріє, вечоріє, сутеніє, смеркається, холодає, теплішає, нудить, карячить* – „те, що й нудить”, *тошинить, морозить, знобить, температурить, трусить* тощо. Залежно від їх семантики виділяються окремі тематичні групи безособових дієслів в українській мові: 1) явища природи: *дніє, вечоріє, смеркає*; 2) стихійні явища: *замело снігом, занесло*; 3) фізичний стан людини: *дишеться, трусить, сіпає*; 4) психічний стан людини: *не спиться, не лежиться* [3, 231]. Автоматично виділені групи безособових дієслів переносимо у синтаксис для розрізнення суто безособових конструкцій. У таких безособових реченнях або повністю відсутній виконавець дії, або тільки побіжно «вказується на особу, позначену непрямим відмінком, з якою заходить певна психічна або фізична зміна» [4, 108-109]. Особові паралелі до них потребують обов'язкової присутності виконавця дії, а тому при утворенні синонімічних відношень виникають певні стилістичні відмінності: «у безособових конструкціях наголошується значення стану, тоді як у особових паралелях виразніший елемент активності діяча» [5, 78].

Безособові конструкції на позначення ступеня бажання виконувати дію у діалектному мовленні найчастіше використовують лексичні елементи типу *хочеться / не хочеться* (апокопічно стягнений (усічений) варіант *хо / не хо*, специфічний для мовлення молодшої групи носіїв північно

приазовських говірок, треба сприймати як особово-означений відповідник *хочу / не хочу*), *пришлось / не пришлось* – „довелося” або „бути змушеним”, *можна / не можна* (синкопічний варіант *мона / не мона*), *треба / не треба* (синкопічний варіант зафіксовано лише для ступеня бажаного виконання дії *тра* у мовленні жителів перехідної зони (Піск.)). Вони передають ці модальні значення незалежно від волі самого мовця, а суб'єкт залишається пасивним. Водночас такі конструкції є досить активними завдяки спроможності під'єднання до свого складу другого елемента, яким виступає інфінітив, створюючи таким чином безліч предикатів за однією моделлю, головною умовою якої є вираження головного члена речення „обов'язковий елемент на позначення бажаності чи небажаності + будь-який інфінітив згідно з метою висловлювання” тощо. Своєрідність цих конструкцій проявляється у створенні чіткої модальності лексичним значенням головного члена, наприклад: *Хоч'єц':а його за'буд' / а не 'можу / і 'жит' не 'хоч'єц':а* // (Осип.); *І пришлос' мен'і і'ти на роботу / а дитин'і т'іко три 'м'іс'яц'і* // (Піск.); *Не пришлос'а нам з ним 'б'іл'ше зу'стр'іц':а* // (Ан.); *Воно 'мона ўже й 'спат' / так „Карме'л'іту” по'казу'ют'* // (Піск.); *Не 'можна було 'зразу по'луч'ку от'дат' 'д'іт'ам?* (Ч.П.); *'Тра ко'рову сход'ит' зустр'іч'ат'* // (Осип.); *Не 'треба мен'і тво'їх об'їш'анок* // (Осип.) і т.ін. Особові паралелі до них можуть бути такими: *хочу його забути, жити не хочу, мушу працювати, ми не зустрілися, хочу спати, віддати одразу, йтиму зустрічати, не обіцяй*. Як бачимо, безособові говіркові конструкції мають значно яскравішу експресивність, аніж їх особові варіанти, тому й використовуються у живому мовленні вони активно і всебічно, надаючи йому своєрідного животворчого і невимушеного колориту, відтворюючи реальну дійсність з живими людьми, з їх живою мовою, з різними нюансами необхідності, неминучості, ступеня бажаності, які в особових відповідниках передаються переважно означено-особовою формою *хочу / не хочу* тощо.

Синоніміка безособових та особових конструкцій доволі часто створюється шляхом використання форми зворотного дієслова у безособовому реченні та незворотного у особових паралелях, наприклад: *Ко'ли д'ад' 'Вас'і 'вспомнит'с'а / то'д'і й 'їйде по д'і'тей* // та *Забир'а нас з 'школи / ко'ли 'вспомнит' //*; *Аў'тобус у се'ло за'ходить' / йак шо'хверу 'вздума'єт'с'а / а то бу'ва пр'а'м'іс'ін'ко по'котит'с'а у Ч'і'калоўку* // та паралельно може виступати і такий варіант *Аў'тобус у се'ло за'ходить' / йак шо'фер за'да'є / а то бу'ва пр'а'м'іс'ін'ко по'котит' у Ч'і'калоўку* // (мається на увазі сусіднє село Чкалове); *У кол'хоз'і нам 'добре то'д'і жи'лос'а / і трудо'дн'і / і 'прем'ійі / і пу'т'овки у сана'торійі 'кримс'к'і да'вали / і на кон'церти у рай'центир во'зили / і арт'ист'ів нам на празни'ки при'возилис' //* (Піск.) та можлива особова паралель *У колгоспі добре тоді*

жили: і трудодні, і ..., і артистів для нас на свята привозили тощо. Використання у живому мовленні вислову *артистів нам на празники привозились* свідчить про створення таких конструкцій відразу, без зупинки на обмірковування та редагування відповідно до норм літературної мови. З одного боку, це призводить до кострубатості самого речення та створення значних граматичних помилок, а з іншого боку, треба бачити і позитивний момент – відбувається животворчий процес і його поодинокі граматичні недоліки є тими нечисленними рисами, що відрізняють новостворену північноприазовську говірку від літературних відповідників.

До того ж синонімічність може створюватися і власне у середині самого безособового різновиду односкладних речень, наприклад: *ме'не мо'розило* та *ме'н'і 'морозно*; *ме'не в жар 'кидає* (може використовуватися і *ки'дає*) та *ме'н'і 'жарко*; *ме'не оз'нобом б'є* та *ме'не зн'обит'*. Як бачимо, така синтаксична синонімічність створюється переважно морфологічними засобами: відмінковими формами особового займенника „я” (у родовому та давальному відмінках) та формами дієслівних присудків. У першій синонімічній парі безособове дієслово *морозило* позначає завершену дію і вимагає від займенника приєднання у родовому відмінку, форма дієслова вживається у минулому часі 3-ьої особи однини; у паралельному безособовому відповіднику *морозно* сприймається з більшим ступенем безособовості, оскільки вказує на фізичний стан людини і виражений предикативним прислівником на *-о*, цей стан фіксується у момент мовлення, а тому присудок керує займенником, вимагаючи від нього вживання у давальному відмінку. У другій синонімічній парі дія виражена на момент мовлення в обох конструкціях, але у першому предикаті для присудка *кидає* семантично недостатньо лише одного додатка, вираженого займенником у родовому відмінку, а тому він потребує уточнення іншим другорядним членом речення, його ж безособова паралель зберігає модель, розглянуту вище. Цікавою є третя синонімічна пара: в обох паралелях використано ідентичну додатку, особове дієслово *б'є*, вжито у значенні безособового (як у попередньому випадку *кидає*), і вимагає уточнення обставиною способу дії (за аналогією до *мене в жар кидає*), а от його безособова паралель у значенні присудка використовує також форму 3-ьої особи однини теперішнього часу, але безособовість тут є семантично повною і не потребує уточнення тощо.

Особливу групу односкладних речень становлять конструкції з додаванням усталеного звороту, що на перший погляд сприймається як друга частина складного речення, а фактично є однорідним членом, наприклад: *Во'на 'ходить по дво'ру / не 'найде со'б'і 'міста // (не знаходити собі місця – „пережити”, „турбуватися”)* (Осип.) – літературний відповідник може бути таким: *вона ходить по подвір'ю, не знаходячи собі*

місця ; А ти ш'е 'будеш мо'її сло'ва вспоми'нат' і 'кохт'і 'кусат' // (кізті гризти – „жалкувати”) (Ч.П.) – літературний варіант: будеш, жалкуючи, слова пригадувати; Все по 'хат' і / по дво'ру хо'дю і 'думаю / де ж по'клала // а в голо'в'і 'крутиц':а / 'крутиц':а (крутиться у голові – „намагання щось згадати, пригадати”) (Піск.) тощо.

Як показує аналіз односкладних діалектних конструкцій, у чистому вигляді односкладного простого речення для використання у народному мовленні вони є пасивними, і навпаки, механічно нанизуючись одна на одну, утворюють складні синтаксичні конструкції як однотипні так і різнотипні за своєю семантикою, наприклад: За'їхав 'трактором на го'род і ни'стоже ўсе п'їдр'ад // [8, 367] (обидві дії поєднано сурядним сполучним у конструкцію із спільним означено-особовим значенням); 'Сяд' на сво'їе 'м'їсто й си'ди 'тихо // [8, 286] та Схо'вай хоч' о'те 'стуло об'їмул'гане / а 'нове по'стаў // [9, 24] (наказ передано однорідними означено-особовими формами); 'Видно / ди'тину ў жар' кинуло... Бач' / йак розмар'н'їлас'а // [10, 31] (за безособовою конструкцією відразу зжито особову) або Шо те'бе не" попр'си / у 'тебе сто одго'ворок // [9, 32] (підрядна частина виражена неозначено-особовою конструкцією) і т.п.

Таким чином, як і в українській літературній мові (її художньому різновиді), так і у діалектному мовленні північноприазовських говірок побутує особливий структурний тип речень, який за своєю будовою відрізняється від двоскладних – односкладні. Вони співвідносні із судженнями, в яких один із членів (у даній роботі – підмет) не має словесного вираження. Тож серед односкладних синтаксичних конструкцій, головний член яких співвідносний з присудком, в обох варіантах (літературному і діалектному) виділяються п'ять семантичних груп: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні. Найбільш поширеними серед цих п'яти різновидів у говірковому мовленні є безособові конструкції, цьому сприяють лексичні та граматичні особливості компонентів, які виступають у ролі головного члена. Як і в нормованій українській мові, так і в говірках північноприазовського краю спостерігаються синонімічні зв'язки, що виникають між окремими видами безособових та особових синтаксичних конструкцій. Для говіркового синтаксису притаманне додавання усталених виразів як додаткового інформанта основної дії. Найбільш характерною синтаксичною ознакою північноприазовських говірок є механічне нанизування односкладних конструкцій у складі висловлювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – К., 1980. – 246 с.;
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович

Вихованець. – К., 1993. – 368 с.; 3. Горпинич В.О. Українська морфологія: навчальний посібник / Володимир Олександрович Горпинич. – Дніпропетровськ, 2002. – 350 с.; 4. Дудик С.П. Особливості структури безособового речення в полтавських говірках / С.П. Дудик // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 106–113; 5. Мишуренко П.С. Синоніміка безособових та особових речень у говірці долини річки Мокрої Сури / П.С. Мишуренко // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 75–82; 6. Сучасна українська мова. Синтаксис / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К., 2005. – 270 с.; 7. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.1.: А – Ж. – 324 с.; 8. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.2.: З – Н. – 372 с.; 9. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.3.: О – П. – 304 с.; 10. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.4.: Р – Я. – 363 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ:

Ан.	Андріївка, Бердянський район
Андр.	Андрівка, Приморський район
Берд.	м. Бердянськ
Вес.	смт. Веселе
Нововас.	Нововасилівка, Бердянський район
Осип.	Бердянський район
Піск.	Піскошине, Веселівський район
Прим.	м. Приморськ
Ч.П.	Червоне Поле, Бердянський район

Чирва А.В. (Харків, Україна)

Особливості виділення лексико-семантичної групи етнізмів (на матеріалі англійської, української та російської мов)

У даній статті розглядаються особливості виділення лексико-семантичної групи етнізмів на прикладі англійської, української й російської мов. Уточнюється визначення лексико-семантичної групи мови. Аналізуються ознаки, за якими вирізняються лексико-семантичні групи етнізмів. Розглядаються закономірності й фактори, що впливають на механізм виділення лексико-семантичної групи етнізмів.

Ключові слова: лексико-семантична група, закономірності, ознаки, етнізми, мова.

В данній статтє рассматриваются особенности выделения лексико-семантической группы этнонимов на примере английского, украинского и русского